

(Research Article)

**The Role of Religion and Dignity in Behavior of the people of al-Sham
Based on the Statements of Nahj al-Balagha**

Akram Sadat Hoseini¹, Yahya Mirhoseini^{2*}

Submit Date: 12 March 2023

Revise Date: 13 May 2023

Accept Date: 18 June 2023

Publication Date: 21 June 2023

(Page 97-119)

Abstract

Following the invasion by the people of al-Sham on Kufa and the indifference of the Iraqis to the looting, Ali (AS) considered the two components of "religion and loyalty" to be the cause of social integration, the lack of which has led to disunity in the Iraqi army. The division of Iraqis is revealed by looking at the united and submissive society of al-Sham. The reason for the obedience of the Shamians has always been discussed and disputed; However, whether religion and humility as a definitive and universal law have caused unity in Umayyad Syria needs to be analyzed and investigated. This research has identified the concept of religion and Hami'at (zeal) through a descriptive-analytical method and investigated the factors involved in the existing harmony in the Levant. The result of the study show that Muawiyah, knowing the pre-Islamic beliefs of the people of al-Sham developed the religion and zeal of the people in line with his goals. Relying on these two components, he formed Ottomanist and urban supremacist streams of thought and took advantage of the power of these two streams of thought.

Keywords: Imam Ali (AS), People of al-Sham, Social Solidarity, Religion, Zeal, Obedience, Muawiyah.

1. PhD student, field of Qur'anic and Hadith sciences (Nahj al-Balaghe science and education orientation), Meybod University, Meybod, Iran

2. Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Meybod University, Meybod, Iran

*: Corresponding Author:

Email: Mirhoseini@meybod.ac.ir

How to cite this article: Hoseini, A. S., & Mirhoseini, Y. (2023). The Role of Religion and Dignity in Behavior of the people of al-Sham Based on the Statements of Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(41), 97-119. DOI: 10.22084/NAHJ.2023.28048.2943

Extended Abstract

1. Introduction

After the battle of Safin, Muawiyah sent his commanders to the provinces of Kufa one after another to create terror and take over Iraq. The people of al-Sham used to kill and loot the areas under the rule of Hazrat Ali (AS) (Khatbah/27). In the meantime, the Iraqis, despite their large population and power, showed weakness and were not ready to face the Sham Army (Sermon/69). Ali (a.s.) gave harsh speeches condemning the Iraqi army and stated: "Isn't there (don't you have) a religion to unite you? Isn't there a sense of honor and zeal that ignites anger within you (against the enemies)?" Imam (a.s.) considered the lack of two components "religion and honor" to be the reason for the division and weakness of the people of Iraq. In contrast to the division of the Iraqis, the unity and obedience of the people of al-Sham is very well known. An example of the integrity of the al-Sham can be found in the selection of a judge by Muawiyah in the midst of Safin: the people of al-Sham did not even ask Muawiyah's envoy who the selected representative was ! (Shushtri, 1376: 10/476)!

However, the Iraqis objected to Hazrat Ali (a.s.) in choosing Ibn Abbas and sent Abu Musa Ash'ari, who was completely against the Imam's policies, to Duma al-Jandal (Khatbah/238). This is just a handful of the many cases of disobedience of the Kufis to Amir al-Mu'minin (AS). This research seeks to answer these questions: what factors did the people of al-Sham's alliance originate from? Was the unification of the people of al-Sham due to adherence to religion and integrity in the land of Sham? In case of carrying the truth of this word, how can it be that Iraqis, despite the wise leadership of Ali (a.s.) and the presence of prominent companions and companions of the Prophet (pbuh), lacked religion and zeal, and in contrast to al-Sham with a ruler like Muawiyah and the teaching of religion by Bani Umayya, the cohesion of its people is the result of religion and zeal between them.

2. The role of al-Sham people's variety of religion in their convergence

In one sense, religion refers to cults and rituals, and in another, it refers to an area of human existence that supervises actions and behavior, and its meaning is close to conscience (Paketchi, 1400: 24/346). The people of Syria learned the new religion for the first time through Banu Umayyah and their like-minded people. Mu'awiyah's method for teaching religion and training the people of Syria was in clear conflict with religious

principles and Islamic teachings (Khakrand, 2006: 89). He took two important measures to unite the Greater Syrians in religion;

A. Strengthening the Ancient belief of the people of al-Sham about being Obedient to the Ruler

The principle of obedience to the ruler was very important in the society of Syria. Knowing about this intellectual background, instead of teaching the correct Islamic method, Muawiyah endorsed these false beliefs.

B. Creating the Ottoman Movement to Confront Ali (a.s.)

The government of al-Sham was the manifestation of the dominance of the Ottoman religion. The promotion of anti-religious ideas caused division among Muslims. A term that was used to express such opinions and was a source of pride for the people of al-Sham (Tabari, 1387: 5/43). Ali's religion was opposite to Uthman's religion (Nasrabin Muzahem, 2002: 771).

3. The role of al-Sham people's zeal in their convergence

"Zeal" is, in fact, a sense of bias to cooperate with and help between people who are connected to each other by one of the bonds of life such as kinship or having the same political beliefs; Therefore, all national, professional advertisements, feelings related to national pride are a kind of zeal (Radmanesh, 1357: 28). Having a ritual for the people of al-Sham, could be the connecting link among seemingly different tribes and groups that would gather everyone around a goal. Muawiyah also took two important measures in this regard.

A. Using the trustees of al-Sham

Among the elders, the best person who could carry out Muawiyah's plans in the field of religion and zeal was Amr Ouas, one of the influential figures in al-Sham (Dasuqi, 1998: 91) and Shurahabil, the ruler of the city of Homs (Ibn Abi al-Hadid, Bita: 3/83).

B. Falsification of hadiths in the supremacy of Syria

Muawiyah hired people like Abu Hurairah and Ka'b al-Ahbar to put Sham at the center asking them to spread fake hadiths in the virtue of al-Sham (Ibn Asaker, 1415: 1/259 and 238).

Obedience to the ruler; The requirement for the effectiveness of religion and zeal in victory

Muawiyah had made the people of al-Sham subservient to himself with tricks, but Ali (a.s.) was not willing to make the people obedient in this way. Imam Ali (as) believed that whoever aims to implement the rules of religion and preserve the values and interests of the society should not use these methods (Sermon: 41) and said: "And I know what is the medicine for your pain and how to straighten this crookedness. But I don't want to

correct you, while I ruined myself. " (Khutbah/68). Unfortunately, the people of Iraq have neither a firm religion nor sufficient social zeal. Such a group and population that lacks a solid social base, in fact, will be the biggest problem for a resourceful leader. On this basis, the Prophet said to the Iraqis: "By God, the one whom you have helped is humble and humiliated" (Khatbah/68).

4. Conclusion

In the study of the causes of unity in the people of al-Sham, two groups, Ottomanists and urban supremacists, were identified. The people of al-Sham, under the influence of these two streams of thought, formed a coherent army and opposed Hazrat Ali (a.s.), Relying on the pre-Islamic beliefs of the al-Sham, Muawiyah institutionalized the principle of obedience to the ruler and made great use of this principle to achieve his goals. On this basis, Muawiyah gave orders and the people obeyed him without any reason. Accordingly, two components (religion and zeal) even if they are used in the wrong way, are unifying and victory-creating.

References

- Makarem Shirazi, N. (1375). *Nahj al-Balagha*, translated by Message of Imam Amir al-Mu'minin, peace be upon him, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid ibn Hebaullah (Bita). *Description of Nahj al-Balagha*, Qom: School of Ayatollah Azami al-Marashi al-Najafi.
- Ibn Asaker, Ali bin Hassan (1415). *History of Medina Damascus*. Beirut: Dar al-Fekr.
- Pakatchi, A. (1400). *The great Islamic encyclopedia*. Tehran: Big Islamic Encyclopedia.
- Hoseini, A. S., Mirhoseini, Y., & Sahrai, K. (1402). Analysis of obedience of Shamians to Muawiyah (focusing on the analysis of their praise and censure narrations in Nahj al-Balagha). *Historical Studies of Quran and Hadith*, 29(75), 53-75.
- Dasoghi, M. A. (1998). *The Arab tribes in the Levant from the rise of Islam to the end of the Al-Umayyad era*. Egypt: Al-Hiyeh al-Masriyyah.
- Tabari, Mohammad bin Jarir. (1387). *The History of nations and kings*. Beirut: Dar Altrath.
- Nasrban Mozam. (1382). *The occurrence of Safin. Research by Abdul Salam Mohammad Haroon*. Ghahereh: The Modern Arab Foundation.

فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه

سال یازدهم، شماره ۴۱، بهار ۱۴۰۲

DOI: 10.22084/NAHJ.2023.28048.2943

DOR: 20.1001.1.23455233.1402.11.41.6.7

(مقاله پژوهشی)

نقش دین و حمیت در رفتارشناسی شامیان با تکیه بر گزاره‌های نهج البلاغه

اکرم‌السادات حسینی^۱، یحیی میرحسینی^{۲*}

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۲۱ بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۰۲/۲۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۲۸ انتشار مقاله: ۱۴۰۲/۰۳/۳۱

(از ص ۱۰۱ تا ۱۱۹)

چکیده

پس از جنگ صفین، در پی هجوم سپاه شام به نواحی کوفه و بی‌تفاوتی عراقیان در برابر غارات، امیرالمؤمنین علی (ع) دو مؤلفه «دین و حمیت» را عامل همگرایی اجتماعی دانسته که فقدان آن منجر به تشتت در سپاه عراق شده است. تفرقه عراقیان، زمانی بیشتر نمایان می‌شود که به همسایه عراق یعنی شام نظر کنیم؛ جایی که مردمی متحد و مطیع دارد. علت فرمانبرداری شامیان، همواره مورد بحث و مناقشه بوده است؛ اما اینکه دین و حمیت به‌عنوان یک قانون قطعی و جهان‌شمول قلمداد شده و در شام اموی، موجب اتحاد شده باشد نیاز به تحلیل و بررسی دارد. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی، مفهوم دین و حمیت را بازشناسی کرده و با تکیه بر جریان‌شناسی، به بررسی عوامل همسازگری در شام پرداخته است. برآیند پژوهش نشان می‌دهد که معاویه با شناخت باورهای پیشا اسلامی شامیان، دین و حمیت مردم را مطابق اهداف خود پرورش داد. او با تکیه بر این دو مؤلفه، جریان‌های عثمان‌گرا و برتری‌طلبان شهری را شکل داد و از قدرت این دو جریان بهره‌ای وافر برد.

کلید واژه‌ها: امام علی (ع)، شامیان، همبستگی اجتماعی، دین، حمیت، اطاعت، معاویه.

۱. دانش‌آموخته دکتری رشته علوم قرآن و حدیث (گرایش علوم و معارف نهج البلاغه)، دانشگاه میبد، میبد، ایران

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

پس از جنگ صفین، معاویه برای ایجاد رعب و وحشت و تصاحب عراق، فرماندهان خون‌خوار خود را پی‌درپی راهی ولایات کوفه می‌کرد. شامیان در مناطق تحت حکومت حضرت علی (ع) به قتل و غارت پرداخته و بدون هیچ آسیبی بازمی‌گشتند (خطبه/۲۷). در این میان عراقیان، به تعبیر امام همچون سوسمار در خانه‌های خود خزیده و با وجود جمعیت و قدرتی که داشتند سستی به خرج داده، حاضر به رویارویی با سپاه شام نبودند (خطبه/۶۹).

حضرت علی (ع) در مذمت سپاه عراق، در خطبه ۳۹ و ۱۸۰ خطابه‌های تندى ایراد کرده فرمودند: «أَمَا مَا دِينَ يَجْمَعُكُمْ؟ وَ لَا حَمِيَّةَ تُحْمِشُكُمْ؟». امام (ع) فقدان دو مؤلفه «دین و حمیت» را موجب تفرقه و سستی اهل عراق دانسته‌اند. یادکرد این تعبیر، می‌تواند تعریض حضرت علی (ع) به کوفیان باشد که اگر دین و حمیت دارید مقتضایش این است که مطیع من باشید!

در مقابل تفرقه عراقیان، اتحاد و اطاعت شامیان شهره خاص و عام است. نمونه‌ای از انسجام شامیان را می‌توان در انتخاب حکم از طرف معاویه در بحبوحه صفین مثال آورد. تعبیر بهج الصباغه شوشتری از عملکرد شامیان، حیرت‌آور است: «فكان معاوية إذا كتب إلى عمرو جاء الرسول و ذهب لا يدري بما جاء به و لا بما رجع به و لا يسأله أهل الشام عن شيء» (شوشتری، ۱۳۷۶: ۱۰/۴۷۶)؛ یعنی شامیان حتی از فرستاده معاویه سؤال نکردند چه کسی به‌عنوان حکم برگزیده شده است! اما عراقیان به حضرت علی (ع) در انتخاب ابن عباس معترض شده و ابوموسی اشعری را که کاملاً مخالف سیاست‌های امام بود، راهی دومه الجندل کردند: «إِنَّ الْقَوْمَ اخْتَارُوا لِأَنْفُسِهِمْ أَقْرَبَ الْقَوْمِ مِمَّا يُحِبُّونَ وَ إِنَّكُمْ اخْتَرْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ أَقْرَبَ الْقَوْمِ مِمَّا تَكْرَهُونَ» (خطبه/۲۳۸). این صرفاً مشتى از خروارها نافرمانی کوفیان از امیرالمؤمنین (ع) است.

۱-۱. بیان مسئله

علت فرمانبرداری شامیان، همواره مورد بحث و مناقشه بوده است؛ حضرت علی (ع) عامل اتحاد را دو مؤلفه دین و حمیت معرفی کرده‌اند؛ اما اینکه دین و حمیت به‌عنوان یک قانون قطعی و جهان‌شمول قلمداد شده و در شام اموی، موجب اتحاد شده باشد، با توجه به شناختی که از نحوه آموزش دین به شامیان داریم امری دور از انتظار است.

در این پژوهش با تمرکز بر جریان‌شناسی شهر شام تلاش شده است تا علت اتحاد شامیان مورد بررسی قرار گیرد و تبیین شود که این اتحاد از چه عواملی نشأت گرفته است؟ آیا اتحاد اهل شام به خاطر پابندی آنان به دین و حمیت در سرزمین شام بوده است؟ در صورت حمل بر صحت این کلام، چگونه می‌شود که عراق با وجود رهبری فرزانه چون علی (ع) و حضور صحابیان و یاران برجسته پیامبر (ص)، مردمش فاقد دین و حمیت باشند و در مقابل شهر شام با حاکمی چون معاویه و آموزش دین توسط بنی‌امیه، انسجام مردمش حاصل دین و حمیت آنان باشد!

۲-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

این مقاله کوشیده است، مفهوم سخن حضرت علی (ع) در مورد دو مؤلفه اتحاد؛ «دین و حمیت» را دریابد. پاسخ به اینکه آیا کلام امیرالمؤمنین علی (ع) در برشمردن عامل اتحاد یک قانون قطعی و ثابت است جز با بررسی واژگانی دین و حمیت میسر نخواهد بود؛ بنابراین؛ واژه‌شناختی دین و حمیت و واکاوی اتحاد اهل شام، اولین گام در شناخت مقصود حضرت از مؤلفه‌های اتحاد است که بنا به سفارش امیرالمؤمنین پایبندی به آن، توأمان با پیروزی است. با این توضیح که؛ پایبندی به دین و باورها و تلاش برای دفاع از آب و خاک می‌تواند رهیافت برای پیروزی رهبر و گشایشی در راستای ایجاد اتحاد و انسجام یک ملت باشد.

۳-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی که مؤلفه‌های دین و حمیت را در نهج‌البلاغه بررسی کرده باشد یافت نشد؛ اما در مورد عامل اتحاد مردم شام می‌توان به دو مقاله «واکاوی تاریخی مفهوم الجفافة الطغام؛ توصیفی از حضرت علی (ع) درباره شامیان» که این پژوهش از طریق واژه‌شناسی جفافة طغام، گروهی را در شام شناسایی کرده که بدون گرفتن معونه و عطا فرمانبردار معاویه هستند. قسمتی از این مقاله به موضوع فرمانبرداری شامیان و معرفی طبقه‌های اجتماعی شام پرداخته است. «تحلیل تاریخی فرمانبرداری شامیان از معاویه (با تمرکز بر تحلیل روایات مدح و ذم آنان در نهج‌البلاغه)» در این پژوهش با تمرکز بر روایات متعارضی که در نهج‌البلاغه در مورد شامیان آمده، علت برجسته بودن ویژگی‌های منفی آنان را فقدان رهبری شایسته در شام دانسته و سر آخر پیروزی و اتحاد مردم شام را به دلیل باورهای پیشا اسلامی آنان و اطاعت محض از حاکم برشمرده است (حسینی، میرحسینی و همکاران، ۱۴۰۲الف؛ برای توضیحات بیشتر، نک: حسینی، میرحسینی و همکاران، ۱۴۰۲ب: سراسر اثر).

برای بررسی اتحاد مردم شام ابتدا واژگان «دین/حمیت» بررسی و سپس به نقش آنها در انسجام مردم شام پرداخته شده است.

۲. واژه‌شناسی «دین»

دین؛ در لغت همبستگی و در اصطلاح دلالت بر یک سلسله دغدغه دارد که صاحبان آن‌ها را به یکدیگر پیوند می‌دهد و بین آن‌ها همبستگی نزدیک پدید می‌آورد (خرمشاهی، ۱۳۷۴: ۸۴/۱). معانی دیگری چون؛ جزا، قهر و غلبه، عادت، انقیاد، خضوع، پیروی (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹: ۷۲/۸-۷۳؛ طریحی، ۱۳۶۲: ۲۵۱/۶)، اطاعت و بندگی (فیومی، ۱۳۵۶: ۲۰۵/۱)، به اعتبار پرستش و اطاعت از شریعت نیز معنا شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۲۳/۱). قاموس القرآن در تفسیر آیه ﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ﴾ (آل عمران/۱۹) آورده، منظور فقط دین اسلام نیست؛ زیرا در آیات ﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَ لِلَّهِ دِينٌ﴾ (کافرون/۶)، ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ...﴾ (مائده/۷۷) دین به معنای آداب، شریعت، اصول علمی و سنن و قوانین معنا شده است (قرشی بنایی، ۱۳۷۷: ۲/ ۳۸۰-۳۸۱).

پس دین در یک طیف معنایی ناظر به کیش و آیین و در طیفی دیگر ناظر به ساحتی از ساحت وجودی انسان است که بر کردار و رفتار او نظارت دارد و معنای آن به وجدان نزدیک می‌شود (پاکتچی، ۱۴۰۰: ۳۴۶/۲۴). در نتیجه دین مجموعه‌ای از عقاید، اخلاق، باورها و آداب است در رابطه با مقدساتی که مردم را به صورت گروه‌های اجتماعی به یکدیگر پیوند می‌دهد، گاهی همه این مجموعه حق و گاهی همه آن باطل و زمانی مخلوطی از حق و باطل است (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۹۳).

در معنا کردن دین با این تلقی، بعضی از جامعه‌شناسان مفهوم آن را بسط داده، حتی دین را دربرگیرنده ملی‌گرایی نیز دانسته‌اند (آبرکرامی، ترنر و همکاران، ۱۳۷۰: ۳۲۰) به این معنا که دین می‌تواند به‌عنوان یک مبنا موجب ترقی منافع یک جامعه شود.

در گذر از بحث واژه‌شناسی یکی از محکم‌ترین و مهم‌ترین مبانی وحدت از نظر امام علی (ع)، دین است. بر همین مبنا امام می‌فرماید: آیا دین ندارید که محور اجتماع و هم‌دلی شما باشد؟ (خطبه/۳۹ و ۱۸۰) یعنی خود دین، عامل هم‌گرایی و همدلی است. گویاترین مثال برای اثربخشی دین در وحدت مردم، بررسی اوضاع و احوال در دوره قبل از بعثت پیامبر (ص) و بعد از آن می‌باشد؛ زیرا این دو دوره، کاملاً از یکدیگر متمایزند (خطبه/۹۴). با توجه به سیاق کلام به نظر می‌رسد مقصود حضرت علی (ع) از دین در این گزاره، هر نوع آیین و روشی باشد که پیروی از آن موجب اتحاد و همگرایی شود؛ بنابراین حتی اگر دین باطل باشد، پایبندی به آن اتحاد و انسجام را رقم می‌زند.

با توجه به واژه‌شناسی دین این سؤال مطرح می‌شود؛ عاملی که پیونددهنده گروه‌های اجتماعی است و نوعی همبستگی و اتحاد میان صاحبان خود ایجاد می‌کند چیست؟ و چنانچه آن امر هیچ‌گونه وجه تمایزی ندارد آیا می‌توان هر عامل پیوند و وحدت‌بخش دیگری را نیز دین نامید؟

برای پاسخ به این سؤالات، به‌صورت مطالعه موردی به باورهای دینی مردم شام و نقش آن در اتحاد شامیان اشاره می‌شود.

۱-۲. نقش گونه دینی شامیان در همگرایی

اهل شام نخستین بار آیین جدید را از زبان بنی‌امیه و همفکران آنان آموختند. شامیان با توجه به سابقه‌ای که از امویان در ذهن داشتند، پذیرش دین جدید را به حساب زحمات و خدمات آنان گذاشتند. با این رویدادها زمینه برای اتحاد و همپارچگی آنان با بنی‌امیه در هنگام نیاز کاملاً مهیا شد. روشی که معاویه برای آموزش دین و تربیت مردم شام در پیش گرفته بود آمیخته‌ای از عقاید و اندیشه‌های عربی و نیز آداب و رسوم بیگانگان بود. افکار و اندیشه‌هایی که در تقابل آشکار با مبانی دینی و آموزه‌های اسلامی بوده، فرهنگ لاهوتی مسیحی و دانایان آن را وارد اسلام می‌کرد (خاکرند، ۱۳۸۶: ۸۹). به هر حال رهبری مردم شام را طلقایی بر عهده گرفتند که به زور ایمان آورده و به محض اینکه حامیانی پیدا کردند، کفرشان را آشکار نمودند: «مَا أَسْلَمُوا وَ لَكِنِ اسْتَسْلَمُوا وَ أَسْرُوا الْكُفْرَ فَلَمَّا وَجَدُوا أَعْوَانًا عَلَيْهِ أَطْهَرُوهُ» (نامه/۱۶). افراد شراب‌خواری که حد بر ایشان جاری شده و اسلام را با گرفتن مال پذیرفتند: «فَإِنَّ مِنْهُمْ الَّذِي شَرِبَ فِيكُمْ

الْحَرَامَ وَ جَلِدَ خَدًّا فِي الْإِسْلَامِ وَ إِنَّ مِنْهُمْ مَنْ لَمْ يُسَلِّمْ حَتَّى رُضِيَخَتْ لَهُ عَلَى الْإِسْلَامِ الرِّضَائِخُ» (نامه/۶۲). چنین کسانی در رأس مکتب اسلام و پیام‌آوران اسلام به شام پا گذاشتند.

معاویه، آشکارا مرتکب حرام الهی می‌شد؛ برای نمونه، عبدالله بن بریده از مهمانی معاویه تعریف کرده که هم خود شراب می‌نوشید و هم به او و پدرش تعارف می‌کرد (ذهبی، ۱۴۱۴: ۵/ ۵۲)؛ همچنین معاویه معامله خمر را جایز شمرد که با مخالفت عباده بن صامت مواجه شد. ابوهیره از جانب معاویه به نزد عباده رفت و با استناد به آیه: ﴿تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ﴾ (بقره/۱۴۳) از او خواست که معاویه را به حال خود واگذارد (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱۷۲/۲؛ ابن ابی الحدید، بی‌تا: ۲۵۷/۸). نکته جالب آنکه مغیره که از نزدیک‌ترین دوستان معاویه به شمار می‌رفت، او را «أخبث الناس» نامید و گفت: «معاویه تنها به نابودی اسلام و محو نام رسول خدا از افق ذهن مردم می‌اندیشد» (ابن‌ابی‌الحدید، بی‌تا: ۱۲۹/۵).

همفکران و والیان معاویه نیز احکامی را صادر می‌کردند که منافع‌شان را حفظ نماید. شاهدی بر این ماجرا زمانی است که حجاج، در مسئله ارث به مشکل برخورد. پرسید: «بوتراب درباره آنچه گفته؟» قاضی جواب داد: «میراث را به شش قسمت کرده...»، سپس پرسید «عثمان درباره آنچه گفته؟» گفتند: «میراث را سه قسمت کرده» حجاج دست به بینی خود کشید و گفت: «به مذهب امیرالمؤمنین عثمان رفتار کن» (مسعودی، ۱۳۷۴: ۱۴۶/۳).

از دیگر استفاده‌های ابزاری از دین، تأویل نادرست آیات قرآن بود؛ که معاویه در جهت تربیت شامیان انجام می‌داد. حضرت علی (ع) این‌گونه بدان اشاره کرده‌اند: «فَعَدَوْتُ عَلَى طَلَبِ الدُّنْيَا بِتَأْوِيلِ الْقُرْآنِ وَ طَلَبَتْنِي بِمَا لَمْ تَجْنِ يَدِي وَ لَا لِسَانِي وَ عَصَبْتُهُ أَنْتَ وَ أَهْلُ الشَّامِ بِي وَ أَلَبَّ عَالِمُكُمْ جَاهِلُكُمْ وَ قَائِمُكُمْ قَاعِدُكُمْ» (نامه/۵۵). تو به دنیا رو آوردی و تفسیر قرآن را برخلاف حق، وسیله رسیدن به دنیا ساختی و مرا در برابر چیزی مؤاخذه می‌کنی که دست و زبانم هرگز به آن آلوده نشده، تو و اهل شام آن را دست‌آویز کرده، به من نسبت داده‌اید تا آنجا که عالمان شما جاهلان‌تان را و آنها که سر کارند از کار افتادگان را به آن تشویق می‌کنند.

معاویه دین را همسو با باورهای شامیان آموزش می‌داد. با چنین تربیتی، شامیان از حق روی برگردانده آن را نمی‌دیدند، به ظلم و جور تشویق شده و حاضر به پذیرفتن «عدالت» بجای آن نبودند، از کتاب خدا فاصله گرفته و از راه راست منحرف گشتند (خطبه/۱۲۵). پرواضح است که چنین افرادی دیگر روش امام علی (ع) را نپسندند. در این باره امام فرموده‌اند: «در میان شامیان کسی است که به سبب ارتکاب منہیات از او اطاعت می‌کنند تا آنجا که اگر او امر به معروف کند، دیگر سخنش را نشنوند» (نصر بن مزاحم، ۱۳۸۲: ۹۲).

معاویه آشکارا حرام الهی را حلال و حلال الهی را حرام کرده و اهل شام بدون چون و چرا مطیع او بودند: «صَاحِبُ أَهْلِ الشَّامِ يَعْصِي اللَّهَ وَ هُمْ يُطِيعُونَهُ» (خطبه/۹۷). امیرالمؤمنین علی (ع) پیش‌بینی می‌کرد که اگر معاویه بر مردم مسلط شود، دینی باقی نمانده و دنیا و آخرت مردم تباہ می‌شود: «إِلَّا دَخَلَهُ طُلُؤُهُمْ وَ نَبَا بِهِ سُوءُ رَعِيَّتِهِمْ وَ حَتَّى يَقُومَ الْبَاكِيَانِ يَبْكِيَانِ بَاكٍ يَبْكِي لِدِينِهِ وَ بَاكٍ يَبْكِي لِدُنْيَاهُ» (خطبه/۹۸).

بالاخره ترویج عقاید ضد دین موجب دو دستگی در میان مسلمانان شد. اصطلاحی که برای اظهار چنین عقایدی بیان می‌شد، دین علی در مقابل دین عثمان بود (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۷۷۱؛ تقفی کوفی، ۱۳۷۴: ۷۵۴/۲). داشتن آیین عثمان موجب مباهات و افتخار شامیان بود. برای نمونه شاعری شامی در صفین می‌گفت:

أنا ابن أرباب الملوك عَسَان
من پسر پادشاه غسانم

و الدائن الیوم «بِدين عثمان»
دین عثمان آیین من است و خون خواه او هستم

(طبری، ۱۳۸۷: ۴۳/۵)

شاهدی دیگر، اُیمن بن خُرَیم اُسدی از بزرگان شام است. رجزهای او نمونه‌ای بارز از عقاید پیشا اسلامی را در باور عثمانیان به نمایش می‌گذارد:

تَمَانِینُ أَلْفٍ «دین عثمان» دینها
هشتاد هزار سپاهی که دین‌شان خون‌خواهی عثمان است

کَتَائِبُ فِیْهَا جَبْرِئِیلُ یَقُودُهَا
فوج‌هایی که جبرئیل^۱ بر آنها فرماندهی می‌کند

(ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۲۵/۸)

شاید مورخان بر همین اساس، به‌صراحت کسانی که در صفین، معاویه را همراهی می‌کردند را عثمانی خوانده‌اند.

به هرحال شامیان با انگیزه‌ای محکم در جنگ صفین شرکت کردند. این انگیزه قوی که خونخواهی عثمان بود، دو برادر حتی پدر و پسر را در صفین مقابل هم قرار داد. جحل بن اثال از لشکر علی (ع) در مقابل پدرش اثال که از شجاعان مردم شام بود (دینوری، بی‌تا: ۲۱۴)، قیس بن یزید ارحبی از لشکر معاویه و قیس بن عمرو بن یزید از لشکر امام (ع) (ابن‌ابی‌الحدید، بی‌تا: ۲۱۳/۵) این‌ها برای دفاع از عقاید خود، روبروی هم شمشیر می‌زدند.

الف) تقویت باور باستانی شامیان مبنی بر اطاعت از حاکم

اصل اطاعت از حاکم در جامعه شام اهمیت زیادی داشت، معاویه با اطلاع از این پیشینه فکری، به‌جای اینکه روش درست و اسلامی را آموزش دهد، بر این عقاید باطل صحه گذاشت. او از همان ابتدا این باور را در اذهان شامیان نهادینه کرد؛ زیرا این ظرفیت در مواقع حساس می‌توانست همسازگری آنان را افزایش دهد؛ بنابراین دستور داد احادیثی در باب اطاعت از سلطان جعل شود. برای نمونه حدیثی از زبان رسول‌الله (ص) روایت می‌شد: «هر که از فعل امیر ناخوش باشد باید صبر کند. هر که یک وجب از اطاعت سلطان بیرون شود بر جاهلیت میرد^۲» (مرتضی بن داعی، ۱۳۶۱: ۳۵۹/۱).

۱. جبرئیل در باور یهودیان و عهد عتیق نشانه «قدرت الهی و فرمان ده قتال» است؛ اما در عهد جدید افزون بر آن، آرامش‌بخش و اطمینان‌آفرین نیز به شمار می‌رود (نک: دانشنامه معیار کتاب مقدس، ذیل "Gabriel" دایره‌المعارف جدید کاتولیک، ذیل "Michael and Gabriel").
این در حالی است که جبرئیل در دین اسلام، مسئول نزول وحی به شمار می‌رود.

۲. در سند این حدیث افرادی مانند ابوهریره از حامیان معاویه وجود دارند (الموسوعه العقدیه، بی‌تا: ۴۵۷).

ب) پدید آوردن جریان عثمانی برای تقابل با حضرت علی(ع)

معاویه پسر عموی عثمان، می‌دانست چنانچه عثمان با مرگ طبیعی بدرود حیات گوید، خلافت بی‌هیچ دردسری به علی (ع) می‌رسد و خلافت حضرت، یعنی از بین رفتن همه آرمان‌ها و امتیازات ناحقی که بنی‌امیه به خود اختصاص و انحصار داده بودند. لذا با تحریک تعدادی از رجال ذی‌نفع چون مروان بن حکم، عثمان را کشتند تا اتهام ریختن خون او را به گردن علی (ع) و یارانش بیاندازند (محمدجعفری، ۱۳۸۲: ۱۵۸/۳). عبدالله بن ابی سرح از نزدیکان عثمان نیز از این ماجرا آگاه بود. او پس از کشته شدن عثمان، دعوت معاویه به شام را نپذیرفت و گفت: «حاضر نیست همراه کسی باشد که دوست داشته عثمان کشته شود» (فسوی، ۱۴۰۱: ۲۵۴/۱). علی (ع) نیز طی نامه‌ای، این امر مکتوم را برملا کرده و به منافع معاویه در خون‌خواهی عثمان اشاره می‌کند: «فَأَيْنَا كَانَ أَعْدَى لَهُ وَ أَهْدَى إِلَى مَقَاتِلِهِ أَمْ مَنْ بَدَّلَ لَهُ نُصْرَتَهُ فَأَسْتَفْعِدَهُ وَ اسْتَكْفَهُ أَمْ مَنْ اسْتَنْصَرَهُ فَتَرَاحَى عَنْهُ وَ بَثَّ الْمُؤُونَ إِلَيْهِ حَتَّى أَتَى قَدْرَهُ عَلَيْهِ» (نامه/۲۸). کدام‌یک از ما دشمنی‌اش با عثمان شدیدتر بود و راه را برای کشتن گانش مهیاتر ساخت؟ آیا کسی که به یاریش پرداخت و از او خواست که بجایش بنشیند و دست بکشد؟ و یا کسی که (عثمان) از او یاری خواست و او تأخیر کرد تا کشته شود؟

قتل عثمان، جمعیت به‌ظاهر مسلمان را متفرق ساخت همان‌گونه که حضرت می‌فرماید: «وَ كَانَ بَدَأَ أَمْرَنَا أَنَا الْتَقِيْنَا وَ الْقَوْمُ مِنْ أَهْلِ الشَّامِ وَ الظَّاهِرُ أَنَّ رَبَّنَا وَاحِدٌ وَ نَبِيْنَا وَاحِدٌ وَ دَعْوَتَنَا فِي الْإِسْلَامِ وَاحِدَةٌ... إِلَّا اخْتَلَفْنَا فِيهِ مِنْ دَمِ عُمَانَ وَ نَحْنُ مِنْهُ بِرَاءٌ» (نامه/۵۸)؛ لذا دو گرایش عثمانی و علوی در میان مردم به وجود آمد (ابن ابی‌الحدید، بی‌تا: ۹۴/۴). سیاست معاویه در مطرح کردن خون‌خواهی عثمان و استفاده از احساسات عامه مردم، با بهره‌گیری از اهرم‌های مادی، دینی و مذهبی عنوان شد. در شام نارضایتی اکثر مردم از وضعیت سیاسی که با قتل عثمان و به دنبال آن خلافت علی(ع) به وجود آمده بود به چشم می‌خورد که می‌توانست عمده‌ترین بستر برای استفاده‌جویی‌های معاویه باشد. معاویه با توجه به شناختی که در طول سال‌ها خلافت، از مردم شام به دست آورده بود، خون‌خواهی را به‌عنوان یک معضل جدی و یک نیاز اساسی قلمداد کرد. او می‌دانست با این ترفند، مردم به‌سادگی تحریک شده، علیه کسانی که گویا عامل کشته شدن خلیفه هستند، شورش می‌کنند.

حکومت شام، تبلور غلبه مذهب عثمانی بود. این مذهب خلافت علی (ع) را مشروع نمی‌دانست و دستاویزش، این بود که خلیفه سوم به دست امام و یا به تحریک ایشان کشته شده است. علی (ع) نیز به‌صراحت گفته بود، حاضر نیست متهمان به قتل عثمان را تحویل دهد: «وَ أَمَا مَا سَأَلْتَ مِنْ دَفْعِ قَتْلَةِ عُمَانَ إِلَيْكَ فَإِنِّي نَطَرْتُ فِي هَذَا الْأَمْرِ فَلَمْ أَرَهُ يَسْعُنِي دَفْعُهُمْ إِلَيْكَ وَ لَا إِلَيَّ غَيْرُكَ» (نامه/۹). به این ترتیب، زمینه برای یک شورش همگانی مهیا شد و تنها نیاز به جرقه‌ای بود تا این احساسات را برانگیزد.

این بارقه توسط نعمان بن بشیر از صحابیان عثمانی مسلک زده شد که خبر قتل عثمان را با این لحن بیان می‌کرد: «إِنِّي أَتَانِي خَبْرٌ فَأَبْكَانُ*** إِنَّ عَلِيًّا قَتَلَ ابْنَ عَفَانَ» (دینوری، بی‌تا: ۱۸۰). شامیان سوگند خوردند تا انتقام خون خلیفه را نستانند، آرام نگیرند و هر کس مانع آنان گردد، به قتل برسانند (ابن‌خلدون، ۱۳۶۳: ۱۰۸)

۶۱۵/۱). با این اوصاف، شامیان حاضر به پذیرش خلافت کسی که او را در قتل عثمان متهم می‌دیدند، نشدند. از این رو معتقد بودند خلیفه پس از عثمان، معاویه است. ارتباط مشروعیت آن‌ها، ادعای معاویه در خویشاوندی با عثمان و معرفی خود به‌عنوان «ولی دم» او بود (تقفی کوفی، ۱۳۷۴: ۱۱۰). این امر به‌مرور در ذهنیت شامیان به انتقال خلافت موروثی به معاویه تبدیل شد.

اما حضرت علی (ع) در جواب ادعای معاویه بر حقانیت جانشینی عثمان، فرمودند: «وَاللَّهِ مَا اسْتَعَجَلَ مُتَجَرِّدًا لِلطَّلَبِ بِدَمِ عُثْمَانَ إِلَّا خَوْفًا مِنْ أَنْ يُطَالَبَ بِدَمِهِ لِأَنَّهُ مَطْنَةٌ وَ لَمْ يَكُنْ فِي الْقَوْمِ أَحْرَصُ عَلَيْهِ مِنْهُ فَأَرَادَ أَنْ يُعَالِطَ بِمَا أَجْلَبَ فِيهِ لِيَلْتَيْسَ الْأُمُرُ وَ يَقَعَ الشُّكُّ» (خطبه/۱۷۳). اگر مسئله نزدیکی و خویشاوندی مطرح باشد، اگر قرابت، دلیل برتری است من از همه به پیامبر (ص) نزدیکترم پس خلافت حق من است.

اهل شام که تحت سانسور اطلاعاتی شدید قرار داشتند، تنها اطلاعاتی دریافت می‌کردند که از فیلتر امویان رد شده بود. حتی معاویه نامه حضرت که در آن نوشته بود: «محمد النبی اخی و صهری*** و حمزة سید الشهداء عتی» مخفی کرد و گفت: «آن را پنهان کنید! مبادا شامیان با خواندن آن به علی متمایل شوند» (ابن کثیر، بی‌تا: ۸/۸). به این طریق جریان عثمانی در شام علناً اعلان موجودیت کرد و با قدرت هر مانعی را از سر راه خود برمی‌داشت، تفاوتی نداشت آن مانع علی (ع) باشد یا پسر خلیفه! همان‌گونه که معاویه کشته شدن محمد بن ابی‌بکر را اسباب سرافزاری عثمانیان در همه بلاد عنوان کرد (تقفی کوفی، ۱۳۷۴: ۳۳۷/۲).

از نشانه‌های نفوذ عمیق عثمان‌گرایی شامیان، می‌توان به گفتگوی حَوشب ذو ظَلیم با معاویه اشاره داشت: «ما نه از جهت تو جنگ می‌کنیم و نه برای تو در خشم می‌شویم؛ رغبت ما به جهت آن خلیفه مظلوم است؛ می‌کوشیم تا کینه او باز کُشیم و کشدگان او را قصاص کنیم» (ابن‌قتیبه، ۱۴۱۰: ۱۲۳/۱). شدت این جریان سال‌ها بعد در زمان خلافت یزید نیز مشاهده می‌شود آنجایی که مسلم بن عقبه، فرمانده سپاه شام در «واقعه حرّه»، در واپسین لحظات عمر، بهترین عمل خود را پس از شهادتین، کشتن مردم مدینه به انتقام شورش آنان بر ضد عثمان می‌دانست (طبری، ۱۳۸۷: ۳۸۶/۴).

جریان عثمانی تا سده دوم هجری و ابتدای سوم به قوت خود پابرجا بود. عثمانیان دلباخته معاویه و یزید بودند و خلافت علی(ع) را به‌عنوان خلیفه برحق نپذیرفتند. این گروه خلفای راشدین را به ابوبکر، عمر و عثمان منحصر کردند. پیام آنها این بود: «وظیفه هدایت امت اسلام به‌وسیله پیشوایی در زمان پیامبر(ص) و خلفای راشدین با قتل عثمان به پایان رسید. از این رو، حفظ وحدت و جماعت امت رسول‌الله(ص) باید مهم‌تر از تضمین صداقت اخلاقی خلیفه باشد» (کرون، ۱۳۸۹: ۲۲۷-۲۳۰) این اندیشه همچنان ادامه داشت تا اینکه احمد بن حنبل، مسأله تریب - خلافت خلفای چهارگانه - را مطرح و با تألیف کتاب فضائل الصحابه، خلافت علی (ع) را پس از خلفای سه‌گانه مشروع شمرد (جعفریان، ۱۳۸۷: ۱۶۲).

سه عامل در شکل‌گیری جریان عثمانی نقش اساسی داشت. جریانی که دامنه آن همچنان در حال کشیده شدن بر گستره تاریخ است؛

الف) رهبر: معاویه مدعی خلافت و دشمن علی (ع)، هدفش تبدیل خلافت به سلطنت با مرکزیت شام، قربانی کردن دین و دادگری علی (ع) بود (محمدجعفری، ۱۳۸۰: ۱۵۸/۳). او نخست با عنوان «منتقم خون عثمان و امیری که در طمع خلافت نیست» از شامیان بیعت گرفت (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۸۲). سپس بزرگان شهرها، برای رسمیت دادن به مسئله خون‌خواهی و اتحاد مردم، با معاویه به‌عنوان خلیفه بیعت کردند (ابن‌قتیبه، ۱۴۱۰: ۱۰۰/۱). امام علی (ع) از این رویداد ابراز نگرانی کرده فرمودند: «وَلَكِنِّي أَسَى أَنْ يَلِيَ أَمْرَ هَذِهِ الْأُمَّةِ سُفَهَاؤُهَا وَفُجَارُهَا فَيَتَّخِذُوا مَالَ اللَّهِ ذُولًا وَ عِبَادَهُ حَوْلًا وَ الصَّالِحِينَ حَرْبًا وَ الْفَاسِقِينَ حَرْبًا» (نامه/۶۲). لیکن آنچه مرا اندوهگین می‌کند آن است که کار سرپرستی این امت به دست کم‌خردان و تبه‌کارانشان بیفتد... با صالحان بجنگند و فاسقان را دوست خود گیرند. «وَأَقْرَبُ بَقَوْمٍ مِنَ الْجَهْلِ بِاللَّهِ قَائِدُهُمْ مُعَاوِيَةُ وَ مُؤَدِّيهِمْ إِبْنُ الْأَثَابَةِ» (خطبه/۱۷۹). یقیناً مردمی که رهبرشان معاویه و عمروعاص باشند جز گروهی جاهل و گمراه نخواهند بود.

ب) جمعیت: در هر جریان، بر اساس فکر و هدفی که از ابتدا وجود دارد، افرادی همسو و هم‌نظر در برخی اندیشه‌ها، جمعیتی را تشکیل داده و تقویت بخش آن می‌شوند. عثمان‌گرایان در نوع نگاه به انتقام خون خلیفه، مانند زنجیر به هم مرتبط بودند؛ در نظر آنان عثمان خلیفه و جانشین خدا بود و شخصی به نام علی (ع) که بسیاری از شامیان او را نمی‌شناختند قاتل خلیفه معرفی می‌شد. معاویه ولی دم و جانشین خلیفه، دستور به خون‌خواهی عثمان داده و چون اطاعت از حاکم واجب است «وَ بَايَعَهُ عَظَمُ النَّاسِ مِنْ أَهْلِ الشَّامِ عَلَى الْمَوْتِ» (طبری، ۱۳۸۷: ۱۰/۴). با این القائات ذهنی، شامیان گردن‌های خویش را آماج تیر و شمشیرهای مرگ ساختند «إِنَّ مُعَاوِيَةَ قَادَ لَمَمَةً مِنَ الْغَوَاةِ وَ عَمَسَ عَلَيْهِمُ الْحَبْرَ حَتَّى جَعَلُوا نُحُورَهُمْ أَعْرَاضَ الْمَنِيَّةِ...» (خطبه/۵۱).

ج) نماد/ شعار: برای پیشبرد و ایجاد انگیزه بین افراد یک جریان، نیاز به نمادی متکی بر باورهای مردم است تا شور و هیجان ایجاد کرده و دائماً آنان را به جنبش درآورد. پیراهن خونین عثمان و انگشتران قطع‌شده همسر او، نماد جریان عثمان‌گرا بود (ابن‌خلدون، ۱۳۶۳: ۶۱۵/۱). وقتی احساس می‌شد که آتش انتقام در شامیان کمرنگ می‌شود، عمروعاص می‌گفت: «برای تحریک احساسات مردم پیراهن را آویزان کن و معاویه نیز چنین می‌کرد» (امین‌عاملی، ۱۳۷۶: ۷۵/۳). با این ترفند، ۷۰ هزار مرد زیر پیراهن عثمان، سوگند خوردند که شمشیرهای خود را غلاف نکنند تا قاتلان عثمان را بکشند (دینوری، بی‌تا: ۱۷۸). سال‌ها بعد حتی در «واقعه حرّه» شعار «یا لثارات عثمان» محرک این جریان بود (ابن‌قتیبه، ۱۴۱۰: ۲۰۸/۱).

گروندگان بر دین عثمان رفتاری که پس از کشته شدن عثمان اتخاذ کردند، ریشه در رفتار جاهلی داشت. «گمراهان و بی‌خبرانی که معاویه با کتمان و عکس جلوه دادن حقایق آنان را برانگیخته بود» (خطبه/۵۱) از جمله مواردی که این رفتار را بروز می‌داد این بود؛ همچنان که عثمان با لب تشنه کشته شد، شیعیان را نیز تشنه باید کشت. نمونه آن، جلوگیری آب از نیروهای امیرالمؤمنین (ع) در صفین بود. اکثریت سپاه شام در بستن آب بر سپاه علی (ع)، به همراه معاویه سرسختانه یورش می‌بردند. این

انگیزه شامیان، حضرت را نگران کرد «وَقَدْ رَأَيْتُ جَوْلَتَكُمْ وَ اِحْيَاؤَكُمْ عَنْ صُفُوفِكُمْ تَحُورُكُمْ الْجَفَاءُ الطَّعَامُ وَ اَعْرَابُ اَهْلِ الشَّامِ...» (خطبه/۱۰۷). سپس شلیل بن عمر سکونی برای تحریک سپاه معاویه می‌خواند:

امْنَعِ الْمَاءَ مِنْ صِحَابِ عَلِيٍّ
و اَقْتُلِ الْقَوْمَ مِثْلَ مَا قُتِلَ الشَّيْخُ

أَنْ يَدُوقُوهُ فَالِدَّلِيلُ دَلِيلٌ
صَدَى فَالْقِصَاصُ أَمْرٌ حَمِيلٌ

(ابن ابی‌الحدید، بی تا: ۳/۳۱۹)

این جریان سال‌ها بعد نیز در منع آب از لشکر اباعبدالله‌الحسین (ع) و بریدن انگشت مبارک آن حضرت به بهانه خون عثمان ادامه داشت.

۳. واژه‌شناسی «حمیت»

حمیت: معانی مختلفی برای واژه حمیت آمده است. از جمله بزرگ‌منشی که نشانه حمایت باشد، مروت و جوانمردی، خشم و بداخلاقی؛ «الْحَمِيَّةُ الْقَوْمِيَّةُ» تعصب قومی، نژادپرستی، بی‌زاری و روی‌گردان شدن (بستانی، ۱۳۷۵: ۳۴۵). در آیه «إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ» (فتح/۲۶) تعصب، امتناع و تکبر جاهلی معنا شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۴۸/۱). ناگفته نماند از جمله حضرت که فرمودند «آیا حمیتی نیست که شما را به غضب آورد»، پیداست که حمیت پسندیده مدنظر بوده است. قید «جَاهِلِيَّةَ» در آیه قرآن نیز بر این امر دلالت دارد.

طبق توضیحات لغوی، عصبیت یک حالت رفتاری است اما برخی معتقدند عصبیت یک حالت نیست بلکه یک قدرت سیاسی است که به حکومت و سلطنت منجر می‌شود (لاگوست، ۱۳۵۴: ۵۱). البته به نظر می‌رسد قدرت سیاسی یکی از محصولات عصبیت باشد که با به اوج رسیدن حمیت ایجاد می‌شود. در واقع، عصبیت همکاری و یاری میان افرادی است که یکی از پیوندهای زندگی، آن‌ها را به هم نزدیک می‌کند؛ مثل خویشاوندی یا هم‌مسلمی در یک عقیده سیاسی؛ بنابراین کلیه تبلیغات ملی، مسلکی، احساسات مربوط به غرور ملی نوعی عصبیت است (رادمنش، ۱۳۵۷: ۲۸).

۱-۳. نقش گونه حمیت شامیان در همگرایی

عامل جلوگیری از تفرقه یک قبیله، روحیه حمیتی بود که در قبیله وجود داشت. همین تعصب تمام فرهنگ یک جمعیت را می‌ساخت و هر فرهنگ و ارزشی را متناسب با آن روحیه شکل می‌داد. افراد با شنیدن صدای استغاثه یک فرد قبیله، به یاری او می‌شتافتند و این صرف‌نظر از این بود که او ظالم باشد یا مظلوم (جعفریان، ۱۳۸۲: ۱۶۳/۱). قبل از اسلام عصبیت بیشتر؛ یک مبارزه کورکورانه و تجاوزکارانه برای نیاز و هدف مشترک بود، بنا بر فلسفه معروف بدوی که از برادرت دفاع کن ولو مجرم باشد (رادمنش، ۱۳۵۷: ۱۹) افراد قبایل به‌شدت به این سنت پایبند بودند. خون‌خواهی عثمان نیز تبلور یافته «سنت تار» از سنت‌های جاهلی بود.

در شام به‌عنوان شهری متمدن و کهن، تعصب قبیله‌ای به‌سوی حمیت شهری پیش می‌رفت. داشتن یک آیین برای شام نشینان، می‌توانست حلقه‌ اتصالی در میان اقوام و گروه‌های به‌ظاهر مختلف و متفاوت باشد که همه را دور یک هدف جمع کند. از این‌رو دعوت به دفاع از شهر آن هم از طرف حاکم شام، غیرت اجتماعی و علاقه به حفظ آب و خاک و دفاع از حریم شهر و ملت را در شامیان به تکاپو می‌انداخت.

برای نمونه معاویه در بحبوحه جنگ صفین، آن هنگام که قصد کرد مردم شام را به جنگ فرابخواند به سه دلیل اشاره کرد که نخستین آن، دفاع از شهر در برابر کوفیانی است که قصد تصاحب آن را دارند (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۲۷۰)؛ همچنین اولین خطبه معاویه بعد از قتل عثمان، در برانگیختن تعصبات شهری قابل تأمل است. معاویه مسئله ولایت خود توسط عمر و عثمان را بیان کرد، سپس به تهدید شدن شهر شام توسط یاران علی (ع) پرداخته و گفت: «من ولی دم عثمانم و خداوند بر من تسلطی قرار داده، همان کسان که عثمان را کشتند اکنون همراه علی به‌سوی شهر شما می‌آیند تا بر شام مسلط شده و شما را از شام متواری کنند» (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۱۲۷). در گزارشی دیگر معاویه گفت: «مردم شام، شما برای حفاظت از شام و گرفتن عراق فرستاده می‌شوید. به جانم سوگند... مردم عراق دیده‌هایی همچون اهل شام ندارند. پس از آنان کسانی هستند که مثل آنان باشند اما پس از شما کسی نیست که مثل شما باشد» (ابن قتیبه، ۱۴۱۰: ۱۳۴). طبیعی است افرادی که خواستار مرکزیت شام بجای عراق بودند با این سخنان تحریک شده و برای دفاع از شهر متحد شوند. لذا گروه‌های مختلط که از قومی اصیل نبودند از هر منطقه گرد هم آمده (هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ۲/۱۶) جمعیت عظیمی را شکل دادند «جَمَعُوا مِنْ كُلِّ أَوْبٍ وَ تَلَقَّطُوا مِنْ كُلِّ شَوْبٍ» (خطبه/۲۳۸). آنها معتقد بودند از آنجا که در بیعت همگانی، اهل شام حضور نداشته و از سوی دیگر مهاجرین و انصار عامل قتل عثمان هستند، بیعت آنان حجیت خود را از دست داده و باید مسئله به شورا واگذار شود. معاویه رهبر این تفکر، تنها جمعیت فراوان شام را در اختیار داشت و با وجود بیعت عمومی مردم مکه و مدینه، بهانه‌ای برایش باقی نمانده بود، پس در جواب دعوت امام علی (ع) به اطاعت نوشت: «این جماعتی که شما می‌گویید نزد ما نیز وجود دارد؛ تو خلیفه ما را کشتی و جماعت ما را متفرق کرده‌ای» (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۵/۲۵). این جریان، مردم شام را مکمل جماعت می‌دانستند درحالی که تا آن زمان چنین چیزی مطرح نبود و بیعت اهل حرمین - مکه و مدینه - کافی دانسته می‌شد.

امام علی (ع) در ابتدا با استفاده از پذیرفته‌های مردم به مجادله با این جریان پرداخته، فرمودند: «إِنَّهُ بَايَعِيَ الْقَوْمَ الَّذِينَ بَايَعُوا أَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ وَعُثْمَانَ عَلَيَّ مَا بَايَعُوهُمْ عَلَيْهِ فَلَمْ يَكُنْ لِلشَّاهِدِ أَنْ يَحْتَارَ وَلَا لِلْغَائِبِ أَنْ يَرُدَّ وَ إِمَّا الشُّورَى لِلْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ فَإِنْ اجْتَمَعُوا عَلَيَّ رَجُلٍ وَ سَمَّوْهُ إِمَامًا كَانَ ذَلِكَ لِلَّهِ رِضًا» (نامه/۶). جواب دندان‌شکن امام، اهداف این جریان را تحت شعاع قرار داد. لذا معاویه به حضور مهاجرین و انصار در سپاه شام اشاره کرد که با علی (ع) بیعت نکرده بودند. حضرت در جواب معاویه با اشاره به حدیثی از پیامبر (ص)^۱ ادعای او را رد کرده و چنین فرمودند: «وَذَكَرْتَ أَنَّكَ زَأْتِرِي فِي الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ وَ قَدْ انْقَطَعَتِ الْهَاجِرَةُ يَوْمَ أُبَيْرَ أَخُوكَ» (نامه/۶۴). حضرت، به‌صراحت حضور مهاجر و انصار در سپاه شام را نفی کرده و می‌گویند،

۱. قال رسول الله (ص): «لَا هِجْرَةَ بَعْدَ الْفَتْحِ» (ابن عبد البر، ۱۴۱۲: ۷۲۰/۲).

کسانی که معاویه در شمار مهاجرین و انصار جایشان داده، در این حیطة قرار نمی‌گیرند: «لَيْسُوا مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ وَ لَا مِنَ الَّذِينَ تَبَوَّأُوا الدَّارَ وَ الْإِيمَانَ...» (خطبه/۲۳۸). معاویه برای ترویج جریان برتری‌طلبان شهری سیاست‌های چندی اتخاذ کرد که در ادامه به آن می‌پردازیم؛

الف) استفاده از معتمدین شام

عمرو عاص از چهره‌های نفوذی شام، نقش زیادی در تحریک مردم علیه علی (ع) داشت. نسب خانوادگی او با اعراب کهن شام به دوران پیش از اسلام بازمی‌گشت. مادر عمرو عاص از قُضاعه شام و بطن بَلّی بود، درخواست عمرو عاص از ابوبکر برای رفتن به شام نیز به امید مصالحه و بجا آوردن حق صلح‌رحمی با این قبیله صورت گرفت (دسوقی، ۱۹۹۸: ۹۱). عمرو عاص به ویژگی‌های رفتاری مردم شام اشراف کامل داشت، او برای به قدرت رساندن معاویه، در اولین مشاوره خود دو توصیه کرد: ۱- معرفی علی (ع) به‌عنوان قاتل خلیفه عثمان؛ ۲- سوءاستفاده از بزرگان و معتمدین شام (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۳۸). از بزرگان، بهترین کسی که می‌توانست نقشه‌های معاویه در زمینه دینی و حمیتی را به اجرا درآورد شُرَحْبِیل، حاکم شهر حمص بود. این شخصیت در نزد مردم از وجهه دینی و الهی برخوردار و شامیان مطیع دستوراتش بودند (ابن‌ابی‌الحدید، بی‌تا: ۸۳/۳). سِمَط پدر شرحبیل جزو اولین اعرابی بود که وارد شام شد و حمص را برای قبایل، مرزبندی کرد (دسوقی، ۱۹۹۸: ۱۱۷ و ۲۹۹) لذا شرحبیل تعصب خاصی نسبت به منطقه شام داشت. معاویه که به این امر واقف بود، نقطه‌ضعف شرحبیل را هدف گرفته و برایش نوشت: «جریر از جانب علی (ع) امر دهشت‌آوری از ما درخواست کرده است». مراد معاویه از امر شنیع، داخل شدن شام تحت فرمانروایی عراق بود. به همین دلیل شرحبیل در اولین ملاقات خود به جریر گفت: «تو آمده‌ای که شام را زیردست عراق سازی؟!» (ابن‌عساکر، ۱۴۱۵: ۱۳۴/۵۹) درحالی‌که در گفتمان آن زمان، تقابل قبایل مطرح بود نه شهر با شهر.

سپس معاویه شرحبیل را مأمور کرد تا به شهرهای شام برود و مردم را به خون‌خواهی عثمان دعوت کند. شرحبیل تعدادی از بزرگان حمص را فراخواند و به آنان گفت: «کشتن عثمان از جرم کسی که با معاویه بیعت کند بزرگ‌تر نیست. این بیعت یک‌بار افتاده است. پس با معاویه به‌عنوان خلیفه بیعت می‌کنیم و انتقام خون عثمان را با همراهی او می‌گیریم». شرحبیل به معاویه گفت: «بیعت با علی (ع) مساوی مرگ یا اخراج از شام است!» معاویه که منتظر همین واکنش بود جواب داد: «من با شما موافقم و خودم را یکی از شهروندان شام می‌دانم» (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۷۴). سپس شرحبیل، بین شهرهای شام سفر کرده و می‌گفت: «علی قاتل عثمان است و قصد دارد بر سرزمین ما شام غلبه کند و همه را بکشد، متحد شوید. بر هر مسلمان واجب است که خون‌خواه خلیفه مظلوم باشد!» (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۲۷۸/۳).

با تفاسیری که از زبان شرحبیل مطرح می‌شد، حکومت مختص شهر غالب بود. لذا مردم خشمگین، همگی شرحبیل را اجابت کردند. کعب بن جُعیل نیز برای ترغیب شهرگرایان، چنین افکاری را ترویج می‌کرد: «أَصْبَحْتُ الْإِمَامَةَ فِي أَمْرِ عَجَبٍ *** وَ الْمَلِكُ مَجْمُوعٌ غَدًا لِمَنْ غَلَبَ» (دینوری، بی‌تا: ۱۸۰)؛ بنابراین در

صورت پیروزی، حکومت یک حکومت شامی می‌شد؛ زیرا شامیان در لوای این حکومت نسبت به مردم دیگر شهرها و مناطق بر برتری‌های ویژه‌ای دست یافته و منافع گوناگونی را از آن خود می‌کردند. به همین دلیل در برابر تمامی مخالفان خود اعم از هر جریانی پایداری کرده و سرسختانه می‌جنگیدند و از حاکمیت و سلطه امویان با قدرت دفاع می‌کردند.

ب) جعل احادیث در برتری شام

بسیاری از مخالفان حضرت علی (ع) که شرایط را در قلمرو مرکزی برای نشر اکاذیب و تحریفات خویش ناامن و غیرقابل اعتماد یافتند به شام گریخته و به معاویه پیوستند. ضمن آنکه تعدادی از آنان از هیچ کوششی برای تخریب شخصیت امام و کاستن جایگاهش در میان مردم و وجاهت بخشیدن به باند تبهکار اموی فروگذار نمودند. امام علی (ع)، گریختن دزدانه افراد به سوی معاویه را ناشی از جهالت و دنیاطلبی آنان برشمرد: «فَرَأَوْهُمْ مِنَ الْهَدَىٰ وَ الْحَقِّ وَ إِضَاعَهُمْ إِلَى الْعَمَىٰ وَ الْجُهْلِ وَ إِنَّمَا هُمْ أَهْلُ دُنْيَا مُقْبِلُونَ عَلَيْهَا وَ مُهْطُونَ إِلَيْهَا...» (نامه/۷۰). معاویه در محور قرار دادن شهر شام، چنین افرادی را استخدام کرد و از آنان خواست احادیث مجعول را در فضیلت شام رواج دهند. از جمله آنکه ابوهیره سخنی را به پیامبر (ص) انتساب داد که هر لشکر مسلمانی که بیشتر سپاهیانش را اهل شام تشکیل داده باشد، همواره پیروزند و هیچ گروهی توان شکست آنان را ندارد (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۲۵۹/۱).

کعب الاحبار نیز شمار قابل توجهی از مجعولات در فضیلت شام و بیت‌المقدس و برتری آن بیان کرد. برای نمونه، روایتی از وی نقل شده که اهل شام، شمشیری از شمشیرهای الهی هستند که خداوند به واسطه آن‌ها از گردن کشان انتقام می‌گیرد (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۲۳۸/۱)؛ پر واضح است مقصود کعب از عاصیان، حضرت علی (ع) و همراهان ایشان است (میرحسینی، ۱۳۹۴: ۵۰). معاویه نیز در اولین خطبه بعد از قتل عثمان، شام را برجسته کرده گفت: «خدا از شامیان برای شام و از شام به خاطر شامیان، خرسند شد؛ زیرا به علم مکنون خویش مراتب فرمان‌برداری و خیرخواهی مردم شام را از خلفا و مددکاران و حامیان دین و حرمت‌هایش می‌دانست. سپس شامیان را برای این امت مایه نظام و در راه خیرات و نیکویی‌ها، نشانه‌هایی قرار داد» (امین عاملی، ۱۳۷۶: ۵۴۴/۴).

معاویه حتی مدعی برتری مردم شام بر حجاز شده گفت: «اینک اهل شام، حاکم بر اهل حجازند». امام علی (ع) در پاسخ هدفمندی فرمودند: «مردی از قریشیان شام را نشان ده که در شورا پذیرفته شود یا خلافت برای او حلال باشد؛ اگر چنین کنی مهاجران و انصار تکذیبیت کنند مگر آنکه از قریشیان حجاز کسی را نشان دهی؟!» (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۵۸). معاویه در پس دریافت چنین جوابی، با نوشتن نامه به اهل مکه و افراد شورا، سعی در دعوت آنان به شام برای خونخواهی عثمان کرد تا یکی از شخصیت‌های قریش را به خود جذب و از او بهره‌برداری سیاسی کند (ابن قتیبه، ۱۴۱۰: ۱۱۸/۱-۱۲۲). چرا که امیرالمؤمنین از این زاویه او را مورد انتقاد قرار داده بود.

شاعران نیز برای برجسته کردن شام و تحریک مردم از تلاش خود فروگذار نبودند. برای نمونه زمانی که عقبه بن ابی معیط شنید که معاویه قصد مقابله با علی (ع) را دارد گفت:

مُعَاوِي، إِنَّ الشَّامَ شَأْمُكَ فَاعْتَصِمِ *** بِشَأْمِكَ لَا تُدْجِلَنَّ عَلَيَّكَ الْأَفَاعِيَا/ وَ حَامِ عَلَيْهَا بِالْقَنَابِلِ وَ الْقَنَا *** وَ لَا تَكُ مَخْشُوشَ الدَّرَاعِيْنَ وَائِيَا (ذهبی، ۱۴۱۴: ۱۴۰/۳).

ای معاویه، به راستی، سرزمین شام از آن توست، پس شامات را حفظ کن و آن افعیان را به شام راه مده/ با انبوه مردم و نیزه داران از آن شهر دفاع کن و سستی به خرج نده.

۴. تبعیت از حاکم؛ لازمه اثربخشی دین و حمیت در پیروزی

معاویه اگرچه رهبری شایسته نبود ولی مردمی مطیع را در اختیار داشت؛ اما از سوء اتفاق، علی (ع) گرفتار مردمی سرکش و نافرمان شده بود. اهل عراق دائم علیه والیان دست به شورش برمی داشتند. آنان از زمان فتح تا خلافت حضرت علی (ع) که ۲۰ و اندی سال می گذشت، شش حاکم را خلع کردند (براقی، ۱۹۸۷: ۲۴۶-۲۴۹). حتی خلیفه دوم از سرکشی عراقیان به تنگ آمده گفته بود: «چه مصیبتی بالاتر از این که با سدهزار جمعیت روبرو باشی که نه آن‌ها از امیران خود خشنودند و نه امیران از آنان راضی» (طبری، ۱۳۸۷: ۲۴۳/۳)؛ اما طی این سال‌ها گزارشی مبنی بر شورش و سرکشی در شام و اعتراض به معاویه به ثبت نیامده است. تفاوت اهل عراق و شام در وصیت معاویه به فرزندش یزید بیشتر نمایان می شود: «فرزندم، مردم عراق را زیر نظر گیر، چنانچه از تو بخواهند که هر روز عامل ایشان را عزل کنی با آنها موافقت کن که عزل آسان تر از کشیده شدن سدهزار شمشیر است. به مردم شام عنایت کن که آنها مطیع تو هستند پس ایشان را به خودت نزدیک نگهدار» (ابن طقطقی، ۱۴۱۸: ۱۱۵).

معاویه شامیان را با حيله و نیرنگ فرمانبردار خود کرده بود اما علی (ع) حاضر نبود از این طریق مردم را مطیع سازد. حضرت بر این باور بود کسی که هدفش اجرای احکام دین و حفظ ارزش‌ها و مصالح جامعه باشد نباید از این روش‌ها استفاده کند (خطبه/۴۱) و می گفت: «وَ إِنِّي لَعَالِمٌ بِمَا يُصْلِحُكُمْ وَ يُقِيمُ أَوْدَكُمْ وَ لَكِنِّي لَا أَرَى إِصْلَاحَكُمْ بِإِفْسَادِ نَفْسِي» (خطبه/۶۸). به خوبی می دانم چه چیز شما را اصلاح می کند و کژی‌های شما را راست می نماید، ولی هرگز اصلاح شما را، با تباه ساختن خویش جایز نمی شمرم!

متأسفانه مردم عراق، نه دین محکمی داشته‌اند و نه غیرت اجتماعی کافی. یک چنین گروه و جمعیتی که فاقد یک پایگاه محکم اجتماعی است، در حقیقت، بزرگترین مشکل برای پیشوای مدیر و مدبر خواهد بود. بدیهی است رهبر و پیشوا هر قدر آگاه و پرتجربه و شجاع و با درایت باشد، اگر گرفتار پیروانی نادان، حرف نشنو، ترسو، ضعیف و بی‌استقامت گردد، کاری از او ساخته نیست. بر همین اساس حضرت به عراقیان می گویند: «الذَّلِيلُ وَ اللَّهُ مَنْ نَصَرْتُمُوهُ» (خطبه/۶۸) ذلیل کسی است که شما یاورش باشید. «فَاتْلِكُمْ اللَّهُ لَقَدْ مَلَأْتُمْ قُلُوبِي قَيْحًا... وَ أَفْسَدْتُمْ عَلَيَّ رَأْيِي بِالْعَصِيَانِ وَ الْخِدْلَانِ حَتَّى قَالَتْ قُرَيْشٌ إِنَّ ابْنَ أَبِي طَالِبٍ رَجُلٌ شُجَاعٌ وَ لَكِنْ لَا عِلْمَ لَهُ بِالْحَرْبِ... وَ لَكِنْ لَا رَأْيَ لِمَنْ لَا يُطَاعُ» (خطبه/۲۷) خدا شما را بکشد که این قدر خون به دل من کردید... شما با سرپیچی و یاری نکردن رأیم را تباه کردید. تا جایی که قریش گفتند پسر ابی طالب مرد شجاعی است اما سیاست نظامی ندارد! دروغا کسی که اطاعت نشود رأی او هم اثر ندارد!

در نتیجه یک قانون عام و قطعی است که اگر در جبهه حق اختلاف و در جبهه باطل اتحاد حاکم باشد، به قطع پیروزی از آن اهل باطل خواهد بود. به همین دلیل حضرت خطاب به اهل عراق می‌فرماید: «شامیان بر شما پیروزند، نه از آن رو که از شما به حق سزاوارترند. بلکه از آن جهت که در راه باطلی که زمامدارشان می‌رود همسو و شتابان فرمان بردارند» (خطبه/۲۵). پس قانون مذکور چنان قطعی است که حق، با تفرقه شکست می‌خورد و باطل با اتحاد به پیروزی می‌رسد؛ هرچند طرف داران حق از رهبر قاطعی چون امام علی (ع) برخوردار باشند.

۵. نتیجه‌گیری

حضرت علی (ع) دو مؤلفه «دین و حمیت» را عامل اتحاد دانسته در تعریض اهل عراق فرمودند «أَمَا دِينٌ يَجْمَعُكُمْ؟ وَ لَا حَمِيَّةٌ تُحْمِسُكُمْ؟» یعنی اگر دین و حمیت داشتید متحد می‌شدید! این عبارت توجه ما را به همسایه عراق یعنی شام جلب کرد، جایی که اتحادشان در گزاره‌های تاریخی مشهور است. پس در صدد برآمدیم که عامل اتحاد شامیان را بررسی کرده و دریابیم که آیا دین و حمیت یک قانون کلی است و در همه‌جا موجب اتحاد می‌گردد؟ بنابراین ابتدا به ریشه‌شناسی این دو واژه پرداخته، دریافتیم که؛ دین از لحاظ ریشه‌شناسی به آداب و شریعت گفته شده که می‌تواند حق و فطری یا حتی منحرف از راه خدا باشد؛ حمیت یا عصبیت نیز همکاری و یاری میان افراد در یک مسلک یا عقیده سیاسی تلقی می‌شود. به این ترتیب در بررسی علل انسجام شامیان، دو جریان عثمان‌گرا و برتری‌طلبان شهری شناسایی شد. شامیان تحت تأثیر این دو جریان با خونخواهی عثمان و پررنگ شدن حمیت شهری، سپاهی منسجم شکل داده و در برابر حضرت علی (ع) علم مخالفت برافراشتند. معاویه با تکیه بر باورهای پیشا اسلامی شامیان، اصل اطاعت از حاکم را نهادینه کرد و از این اصل برای رسیدن به مقاصدش، بسیار سود جست، او در تقویت این جریان‌ها به ابزاری کردن دین، تقویت باورهای جبرگرایانه، جعل حدیث و بکارگیری افراد مورد اعتماد توسل جست. بر این اساس، معاویه امر می‌نمود و مردم بی‌چون و چرا از آن تبعیت می‌کردند؛ لذا دستور به شورش علیه حضرت علی (ع) به بهانه خونخواهی عثمان، با استقبال زیاد شامیان روبرو شد؛ بنابراین، دین و حمیت به‌عنوان قانونی قطعی و کلی، عامل اتحاد بوده و پیروزی و انسجام شامیان را در برداشت، همانطور که فقدان این دو به تشتت و افتراق در میان اهل عراق انجامیده بود. در نتیجه دو مؤلفه (دین و حمیت) حتی اگر در طریق باطل به کار رود، اتحادبخش و پیروزی‌آفرین است.

منابع

- قرآن کریم.
- أبرکرامبی، نیکلاس؛ ترنر، برایان و هیل، استفن (۱۳۷۰). فرهنگ جامعه شناسی. ترجمه‌ی حسن پویان. تهران: چاپ پخش.
- ابشیهی، محمدبن احمد (۱۴۱۹). المستطرف. بیروت: عالم الکتب.
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمیدبن‌هبه‌الله (بی‌تا). شرح نهج‌البلاغه (ابن‌ابی‌الحدید). قم: مکتبه‌آیه‌الله‌العظمی‌المرعشی‌النجفی (۵).
- ابن‌اثیر، علی‌بن‌محمد (۱۳۸۵). الكامل فی‌التاریخ. بیروت: دارالصادر.
- ابن‌اعثم کوفی، ابومحمد (۱۴۱۱). الفتح. بیروت: دارالاضواء.
- ابن‌حجر، احمدبن علی (۱۴۰۷). لسان‌المیزان. بیروت: دارالفکر.
- ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۶۳). العبر. ترجمه‌ی عبدالمحمد آیتی. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- ابن‌طقطقی، محمدبن‌علی‌بن‌طباطبا (۱۴۱۸). الفخری فی‌الآداب السلطانیة و الدول الاسلامیة. بیروت: دارالقلم العربی.
- ابن‌عبدالبر، یوسف‌بن‌عبدالله (۱۴۱۲). الاستیعاب. تحقیق علی محمد بجاوی. بیروت: دارالحیل.
- ابن‌عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵). تاریخ مدینه دمشق. بیروت: دارالفکر.
- ابن‌قتیبہ، ابومحمد عبدالله بن مسلم (۱۴۱۰). الإمامة و السیاسة معروف بتاریخ الخلفاء. تحقیق علی شبیری. بیروت: دارالاضواء.
- ابن‌کثیر، اسماعیل بن عمر (بی‌تا). البدایة و النهایة. خلیل شحاده. بی‌جا: دارالفکر.
- اسماعیل‌زاده باوانی، حسن، احمدزاده هویج، پرویز، و رحمانی، عاطفه (۱۴۰۱). بازتاب مؤلفه‌های حکمرانی امام علی (ع) در تقابل با سیاست‌های معاویه بر اساس روش عملیاتی تحلیل گفتمان انتقادی (پدام). فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، دوره ۱۰، شماره ۳۷، ۱-۲۴. DOI: [10.22084/NAHJ.2022.26070.2802](https://doi.org/10.22084/NAHJ.2022.26070.2802)
- امین‌عاملی، سید محسن (۱۳۷۶). سیره معصومان. تهران: سروش.
- براقی، سید حسین (۱۹۸۷). تاریخ الکوفه. بیروت: دارالاضواء.
- بستانی، فؤاد افرام (۱۳۷۵). فرهنگ ابجدی. ترجمه‌ی رضا مهیار. تهران: انتشارات اسلامی.
- بلاذری، احمدبن یحیی (۱۴۱۷). انساب‌الأشرف. تحقیق سهیل زکار. بیروت: دارالفکر.
- بیهقی، ابراهیم بن محمد (۱۴۲۰). المحاسن و المساوی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- پاکتچی، احمد (۱۴۰۰). {دین}. دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- ثقفی کوفی، ابراهیم بن محمد (۱۳۷۴). الغارات. ترجمه‌ی عبدالحمید آیتی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۲). تاریخ خلفا از رحلت پیامبر تا زوال امویان. قم: دلیل ما.

- (۱۳۸۷). نقش احمدبن حنبل در تعدیل مذهب اهل سنت. فصلنامه هفت آسمان، شماره ۵، ۱۴۵-۱۷۵.
- جوادى املی، عبدالله (۱۳۹۲). شریعت در آینه معرفت. تهران: اسراء.
- حاجی‌خانی، علی، و جلیلیان، سعید (۱۳۹۷). روش مقابله با جدایی‌طلبان در نهج‌البلاغه با محوریت رویکرد تقابلی امام علی(ع) با اقدامات معاویه، فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، دوره ۶ شماره ۲۳، ۳۹-۵۸. DOI: [10.22084/NAHJ.2017.14562.1909](https://doi.org/10.22084/NAHJ.2017.14562.1909)
- حسینی، اکرم‌السادات، میرحسینی، یحیی، و صحرايي، کمال (۱۴۰۲). تحلیل فرمانبرداری شامیان از معاویه (با تمرکز بر تحلیل روایات مدح و ذم آنان در نهج‌البلاغه). مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، جلد ۲۹، شماره ۷۵، ۵۳-۷۵.
- حسینی، اکرم‌السادات، میرحسینی، یحیی، و صحرايي، کمال (۱۴۰۲). واکاوی تاریخی مفهوم «الجفاة الطغام»؛ توصیفی از حضرت علی (ع) درباره شامیان. پژوهش‌نامه علوی، جلد ۱۴، شماره ۲۸، ۲۵-۴۰.
- خاکرند، شکرالله (۱۳۸۶). بررسی سیر تاریخی جریان‌های فکری مؤثر در شکل‌گیری مبانی فرهنگی تمدن اسلامی از جاهلیت تا آغاز دوره دوم عباسی. دانشگاه اصفهان، اصفهان.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (مترجم). (۱۳۷۴). دایرة‌المعارف دین. تهران: طرح نو.
- دسوقی، محمد عزب. (۱۹۹۸). القبائل العربیه فی بلاد شام منذ ظهور الاسلام الی نمایه العصر الاموی. مصر: الهیئه المصریة.
- دشتی، محمد (۱۳۹۵). نهج‌البلاغه. قم: نشر امین.
- دینوری، احمد بن داود (بی‌تا). الأخبار الطوال. بی‌جا: دار إحياء الكتب العربیة.
- ذهبی، محمدبن احمد (۱۴۱۴). سیر اعلام النبلاء. بیروت: موسسه الرساله.
- رادمنش، عزت‌الله (۱۳۵۷). کلیات عقاید ابن خلدون. تهران: نشر فرهنگی.
- راغب اصفهانی (۱۴۱۲). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالعم.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۸۷). تاریخ الأمم و الملوک. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دارالتراث.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۶۲). مجمع البحرین. تحقیق احمد الحسینی. تهران: نشر مرتضوی.
- عقاد، عباس محمود (۱۹۸۴). العبقریات الاسلامیة. بیروت: دارالکتب اللبنان مکتبه المدرسه.
- فسوی، یعقوب بن سفیان (۱۴۰۱). المعرفة و التاريخ. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- فیومی، احمدبن محمد (۱۳۵۶). المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير. قاهره: دارالمعارف.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹). کتاب العین. چاپ دوم. قم: موسسه دارالهجره.
- قرشی بنایی، علی‌اکبر (۱۳۷۷). مفردات نهج‌البلاغه. تهران: مرکز فرهنگی نشر قبله.
- کرون، پاتریشیا (۱۳۸۹). تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام. ترجمه‌ی مسعود جعفری. تهران: سخن.
- لاگوست، آیو (۱۳۵۴). جهان‌بینی ابن خلدون. ترجمه‌ی مهدی مظفری. تهران: انتشارات دانشگاه.
- محمدجعفری، سیدحسین. (۱۳۸۲). تشیع در مسیر تاریخ. تهران: انتشارات فرهنگ اسلامی.
- مرتضی بن داعی. (۱۳۶۱). نزهة الکرام و بستان العوام. تصحیح محمد شیروانی. ایران: بینا.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۷۴). مروج الذهب. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۵). پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- میرحسینی، یحیی. (۱۳۹۴). الگوهای گفتمانی تصرف در حدیث نزد «قُصَّاص». تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
- نصرین مزاحم. (۱۳۸۲). وقعة صفین. تحقیق عبدالسلام محمدهارون. قاهره: المؤسسة العربية الحديثة.
- هاشمی خویی، حبیب‌الله بن محمد. (۱۴۰۰). منهاج البراعة (خویی). تهران: مکتبه الاسلامیه.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. (۱۳۷۱). تاریخ یعقوبی. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.